

Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí

Jindra, Zdeněk

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Jindra, Z. (2014). Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí. *Historická sociologie / Historical Sociology*, 2, 93-113. <https://doi.org/10.14712/23363525.2014.6>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-ND Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-ND Licence (Attribution-Non Commercial-NoDerivatives). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918: Lidský potenciál na frontě a v zázemí

ZDENĚK JINDRA*

The Main Problem facing Austria-Hungary during the Great War 1914–1918: Manpower on the Battlefield and in the Hinterland

Abstract: According to the 1867 constitution the Habsburg Monarchy's armed forces consisted of the common army, the navy, the Austrian Landwehr and the Landsturm. The armed forces had authority over three ministries and were themselves subject to the rule of three parliamentary institutions. From the beginning the growth of the armed forces had not kept pace with that of the population as a whole. There was a low volume of conscripts and poor training of reservists. This resulted in a relatively small army both in peace time and during war and meant that by the spring of 1918 Austria-Hungary had practically exhausted its available human resources. This was exacerbated by the high number of losses, both through death and capture. On the battlefield the number of deaths is thought to have been between 905,000 and 1,200,000 with 1.8 million injured. At the same time the number of deaths and illness in the hinterland increased while the rate of fertility dropped. In order to resolve this the government applied a number of measures: the upper age limit of conscription increased, the necessary standards for recruitment were lowered, training period was shortened, more use of weapons, factory workers were replaced with women, prisoners of war and workers from the occupied territories. However at this time the importance of the "war economy" was also growing which resulted in an increase in firms requesting the release of their employees from military service. In 1918 the Habsburg Monarchy had not only exhausted its human resources but was also on the brink of economic collapse.

Keywords: World War I, Austria-Hungary, manpower on the battlefield and in the hinterland

DOI: 10.14712/23363525.2014.6

Úvod

Platila-li habsburská monarchie po skončení napoleonských válek na mírovém kongresu ve Vídni ještě za jednoho z vůdčích evropských mírotvorců, mohlo se Rakousko-Uhersku po sto letech, při vypuknutí první světové války, o rozhodující velmocenské roli už jen zdát. Od nástupu císaře Františka Josefa I. na trůn (1848) stíhal monarchii jeden vnitropolitický a zahraniční nezdár za druhým: porážka v italském tažení roku 1859, vytlačení z Německého spolku po katastrofě u Hradce Králové 1866, nezbytné rozpolcení státu v rakousko-uherskou dvojmonarchii 1867, oslabení výsostné panovnické moci volebním parlamentem a rostoucí mocenskopolitické ambice Čechů, uzavření ambivalentního spolenectví s Německem a Itálií 1879–1882, problematický přírůstek slovanské populace,

* Prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc., Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Celetná 20, 116 42 Praha 1. E-mail: zdenek@proxima.net.

způsobený okupací a anexí Bosny-Hercegoviny 1878 a 1908, zmar pokusu o česko-německé vyrovnání v Čechách 1910–1913 a posléze tragická smrt dvou následníků trůnu, Rudolfa 1889 a Františka Ferdinanda 1914. Pro tyto nesnáze a nezdary byla vnímána habsburská monarchie už od devadesátých let 19. století jako „monarchie na výpověď“ (narážka na každých deset let se opakující boje o vyrovnání s Maďary) nebo jako „druhý nemocný muž“ Evropy (myšleno po upadající Osmanské či Turecké říši). Přesto bylo možné stěžít pominout, že svou rozlohou to byl po Rusku druhý největší stát Evropy, který se počtem 51,5 mil. obyvatel řadil hned za Rusko a Německo a vyznačoval se rovněž poměrně výkonným zemědělstvím a vyspělým průmyslem [srov. *Jakubec – Jindra 2006*]. V jaké situaci se nalézala tato říše při vypuknutí první světové války, především po stránce populační? Soustředme se přitom na otázku, jaký lidský potenciál měla k dispozici pro tento osudný konflikt rakousko-uherská branná moc.

Ústavní postavení branné moci Rakousko-Uherska

Jak je obecně známo, udržování branné moci (pěšího vojska a námořnictva) vyžaduje od každého státu jisté oběti, nevyhnutelně se projevující ve zkrácení osobní svobody a ve vynaložení potřebných finančních a též jiných hospodářských prostředků na výstroj a výzbroj branných sil. Personální oběti spočívají ve splnění všeobecné branné povinnosti, jež byla zavedena v monarchii od roku 1868 v souladu s ústavní rovností všech občanů před zákonem, s jejich volebním právem a rovněž s daňovou povinností. Ekonomické oběti byly patrně jednak v daňové zátěži, nutné k vydržování, popřípadě k posilování personálních a materiálních potřeb branných sil (armády a loďstva) a dále v tom, že aktivní vojenská služba rok co rok i v době míru ubírala národnímu hospodářství početné pracovní síly a kladla na ně též další břemena, například při ubytování vojska, při zaopatření koňské příprže či jiné dopravy nebo při záboru a poškození vojskem užitých soukromých pozemků. O kompetence nad brannou mocí se dělili podle prosincové ústavy z roku 1867 císař s parlamentem. Parlamentnímu schválení a kontrole podléhaly zejména délka a způsob vykonávání branné povinnosti, početnost každoročně odváděného mužstva, všeobecná ustanovení o přípřezích, o stravování a ubytování armády, jakož i vojenský rozpočet. Panovník-císař jako vrchní velitel rozhodoval o organizaci a mírové i válečné formaci branné moci, o její dislokaci, válečné přípravě a mobilizaci, o výzbroji a výstroji, o inspekci a disciplíně, o jmenování, přesazování a penzionování důstojníků. Na základě dualistické podoby monarchie tvořily její brannou pozemní moc tři složky: 1. c. a k. společně stálé vojsko a námořnictvo, doplňované z obou polovin říše, dotované ze společného rozpočtu a řízené společným ministerstvem války; 2. rakouská a uherská zeměbrana (*Landwehr*, *Honvéd*), tvořená buď rakouskými nebo uherskými občany a doplňovaná zčásti příslušníky stálé armády po splnění vojenské služby, zčásti též bezprostředním zařazením odvedenců, a to vše pod vedením speciálních ministerstev zemské obrany; 3. oddíly domobrany (*Landsturm*) jako doplněk stálé armády, organizovaný v obou částech říše rovněž odděleně a sdružující vojáky po skončení dvanáctileté služební povinnosti [*Rauchberg 1912: 167 ff.*].

V přebyrokratizovaném Rakousko-Uhersku k tomu přistupoval další obširný, mnohastupňový řídicí aparát v rozsahu, jaký (v takové mnohotvárnosti) nenalzáme v žádné jiné zemi:

Tři ministři, c. a k. společný ministr války, c. k. rakouský ministr pro zemskou obranu, královský uherský ministr honvédů měli na starosti vojenské záležitosti, zaopatření nutných peněžních prostředků bylo závislé na třech ministrech financí a na třech komorách lidového zastoupení, na delegacích, na rakouském parlamentu a na uherském říšském sněmu. Dále působili generální inspektor ozbrojené moci, šéf generálního štábu, velitel námořnictva a dvě (...) vojenské kanceláře (tj. císařova a následníka trůnu Františka Ferdinanda – pozn. Z. J.). [*Handbuch 1939: 65*]

V tomto složitém a často nejednotně jednajícím ústrojí nebylo pro ministra války žádnou jednoduchou záležitostí ani schvalování vojenského rozpočtu, jež probíhalo rovněž po třech kolejích: pro obě zeměbrany v parlamentech ve Vídni a Budapešti a v tzv. delegacích pro společné vojsko a námořnictvo. K tomu vyvolávali Maďaři často potíže vlekoucí se léta, neboť při své neutuchající tužbě mít vlastní armádu rozpočtové, popřípadě reformní požadavky armády buď zcela odmítali, anebo je povolovali jen za cenu nacionálně politických ústupků. Navíc bylo další stinnou stránkou branných článků říšské ústavy ustanovení, které určovalo nikoli mírový stav branných sil, nýbrž jen kontingent rekrutů platný na deset let, nicméně vázaný na každoroční schválení oběma parlamenty. „Tímto způsobem byla silně omezena nejen svoboda jednání vojenské správy, nýbrž též jedna z nejdůležitějších státních nutností se stala hříčkou nacionálních vášní a objektem parlamentního vyjednávání“ [*Wittich 1932: 863*].

Dlouhodobý problém branců – mírový a válečný stav armády

Na samém začátku dualistické monarchie se to sice ještě příliš neprojevovalo, ale postupem času bylo pro mezinárodní postavení habsburské říše čím dál ožehavějším problémem to, že výstavba branné moci vůbec nedržela krok s růstem obyvatelstva. Tak se nakonec stalo, že „Rakousko-Uhersko vstoupilo roku 1914 do světové války s armádou, jež nebyla o mnoho významnější než ta, kterou disponovalo roku 1866“ [*Handbuch 1939: 65–66*]. Kontingenty branců byly počátkem sedmdesátých let 19. století velmi nízké, jenže tehdy to ještě nemuselo vzbuzovat žádné obavy o bezpečnost státu. Habsburská říše se nejenže střežila jakkoli zasáhnout do německo-francouzské války 1870/71, nýbrž měla v té době skoro stejně silnou brannou moc jako Francie; měla sice slabší armádu nežli Německo a Rusko, ale na druhé straně silnější nežli Itálie. Bohužel se však tento poměr v příštích dekádách až do světové války ve stále větší míře přesouval v neprospěch monarchie, což se nakonec nevyhnutelně projevilo v oslabení vojenské akceschopnosti státu a ve snížení jeho reputace mezi velmocemi.

V roce 1868 činil roční počet rekrutů pro společnou armádu 95 500 mužů a válečná síla státu byla na deset let stanovena na 800 000 vojáků. Tento stav se poté zachoval až do vydání nového branného zákona roku 1889, který zvýšil roční kontingent branců na 103 000 mužů, k nimž přistupoval roční kontingent 10 000 mužů pro rakouskou zeměbranu a 12 500 mužů pro uherské honvédy. Avšak i když ani tento zvýšený stav neodpovídal vojenským potřebám státu a stále zaostával za přirozeným přírůstkem obyvatel, nepodařilo se jej ani po deseti letech (1898) vinou vnitropolitických bojů prodloužit. Proto byla předložena parlamentu roku 1902 nová branná předloha, jež předvíдалa zvýšení ročního počtu rekrutů na 155 000 mužů, což sice schválila rakouská říšská rada, ale uherský sněm to opět zamítl. Tak se stalo, že v době anekční krize roku 1908 disponovala c. a k. armáda

jen o 9400 mužů vyšším počtem branců nežli před dvěma desetiletími [Wittich 1932: 864]. Mezitím zrálo k přijetí také zkrácení vojenské služby na dva roky, ovšem i toto opatření bylo ustavičně odkládáno, čímž došlo k tomu, že habsburská říše získala teprve za balkánských válek díky Tiszovu energickému nátlaku v uherském parlamentu nový branný zákon ze 4. června 1912, jenž předvídal zvýšení počtu branců ze 181 300 (1912) na 206 000 (1913) a 216 700 (1914). V podstatě však bylo také toto opatření nejen nedostačující, nýbrž především opožděné, neboť se do vypuknutí světové války ve své hlavní části už sotva dokázalo účinně projevit. Pohyb a přesuny v obyvatelstvu, jaký pak vyvolalo vypuknutí světové války, neměl obdoby. „Válečné události uvedly ve všech válčících zemích do pohybu masy lidí, vůči nimž se jeví pohyby (v době) stěhování národů jako nepatrné“ [Winkler 1930: 17].

V habsburské říši byly tyto přesuny zvláště markantní. Mezi velikostí populace, počtem rekrutů a stavem branných sil se už v době míru postupem času vyvinuly následující, dosti neutěšené vztahy:

Relace mezi počtem obyvatel, branců a mírovým stavem branných sil 1870–1914 [Wittich 1932: 865]

	1870	1906	1914
Obyvatelstvo (v mil.)	36	ca. 49	ca. 53,5
Rekruti – počet / ‰	95 500 / 2,7	133 600 / 2,7	216 700 / 4,0
Mírový stav – počet / ‰	274 000 / 7,6	396 300 / 8,1	463 700 / 8,7

Od uzákonění dualismu se počet obyvatel habsburské monarchie zvedl o 48,6 %, bezmála o polovinu, ale počet každoročně k povinné vojenské službě odvedených se podařilo až teprve v posledních letech před světovou válkou zvýšit na více než dvojnásobek výchozího počtu. Za této situace nedosáhl ani mírový stav c. a k. armády v roce 1914 zdaleka takového počtu, který by mohl vojenské představitele monarchie jakkoli povzbuzovat k vojenskému měření sil s carským Ruskem a Srbskem, popřípadě navíc též s Italským královstvím. Kupodivu však vojenští a političtí představitelé monarchie tento hazard přesto podstoupili.

Avšak daleko důležitější nežli shora uvedené počty byla velikost branných sil, kterou měla monarchie k dispozici v případě vyhlášení války. Důležitosti početní síly armády připisovali ve všech dobách vojevůdci a státníci velký význam a nejenak tomu bylo také při vypuknutí první světové války. Pro úspěch v tomto velkém tažení bylo podstatné, jak velký byl v tom okamžiku úhrnný počet mužů, kteří byli k boji plně vojensky vycvičení. Byl-li stanoven v roce 1868 válečný stav rakousko-uherských branných sil na 800 000 plně vycvičených mužů, počítal F. Conrad von Hötzendorf (1852–1925), od roku 1906 náčelník generálního štábu, že monarchie bude s to postavit do válečného pole následující branné síly [von Hötzendorf 1921: 288, 659, 865]:

Armáda a obě zeměbrany	1,2 mil. plně vycvičených 22–32letých mužů
Náhradní rezerva	0,5 mil. zčásti vycvičených 22–32letých mužů
Domobrana	2 mil. mužů – nevycvičení 19–20letí a nouzově či plně vycvičení 33–42letí muži
Úhrnem	ca. 3,7 mil., tj. ca. 8 % obyvatel

Na první pohled vypadají tyto údaje dost impozantně, nicméně mohou tak působit jen do chvíle, než je porovnáme se stavem dosaženým před válkou v jiných armádách, zejména v relaci s počtem obyvatel, jímž dotyčná země disponovala. Teprve pak se ukáže, že v roce 1913 připadalo na jednoho aktivně sloužícího vojáka ve Francii 65, v Německu 98, kdežto v habsburské říši až 128 obyvatel [Schubert 1932: 148]. Několik let před válkou se dosáhlo následujícího stavu:

Počet ročních branců a pro válku vycvičeného mužstva v roce 1910 [Veltzé *Internationaler Armeemanach 1910/11*, cit. dle Rauchberg 1912: 173]

	Kontingent branců v tisících / % obyvatelstva	Pro případ války vycvičení muži v tisících / % obyvatelstva
Rakousko-Uhersko	135 / 0,30	3700 / 8
Německá říše	280 / 0,47	6500 / 10
Itálie	90 / 0,26	3300 / 10
Francie	289 / 0,73	5500 / 14
Rusko	456,5 / 0,32	4000 / 3
Velká Británie	150 / 0,33	700 / 1,5

Z tohoto mezinárodního srovnání nevychází branná moc Rakousko-Uherska nikterak dobře. V počtu každoročně odváděných branců vykazovalo mezi státy Trojspolku po Itálii nejnižší stav a v ještě horším světle se ocitala monarchie ve srovnání s armádami Dohody. Francie měla v předvečer války o více než 10 milionů osob menší obyvatelstvo, přesto však dokázala vydržovat v míru armádu skoro dvojnásobně větší nežli habsburská monarchie a pro případ války vycvičila 5,5 mil. mužů ve srovnání s 3,7 mil., jimiž mohla disponovat dvojmonarchie. Pro případ války prošlo v habsburské říši do roku 1910 vojenským výcvikem jen 3,7 mil. mužů, což představovalo nejmenší podíl na veškerém obyvatelstvu ze států Trojspolku. Zvláště kontrastní se jeví tyto poměry ve srovnání se Srbskem, jemuž habsburská říše jako první v řadě vyhlásila roku 1914 válku, velmi podceňující jeho vojenské schopnosti. Srbsko mohlo hned na počátku války postavit do pole 270 000 mužů, to znamená 10 % svého obyvatelstva, čili o 2 % více nežli Rakousko-Uhersko. Budí vůbec podiv, že si habsburská říše troufla pustit se do války s Ruskem, které při svých 160 mil. obyvatelích vykazovalo v posledním mírovém roce 1914 armádu o síle 1 320 000 mužů a mělo možnost, byť jen s částečným povoláním rezervistů, zvýšit válečný stav své armády na vícero milionů mužů. Podle ruských údajů dosáhl počet vojenských vycvičených mužů v okamžiku vypuknutí světové války následujících veličin (v tisících): v Rusku 5650, ve Francii 5067, v Anglii 1203, v Německu 4900 lidí [Rostunov 1975: 98]. Pro samotné Rakousko-Uhersko můžeme přijmout za bernou minci údaje, které po válce shromáždil rakouský generál E. Klose pro mnohasvazkovou ediční řadu k hospodářským a sociálním dějinám světové války, kterou v meziválečném období finančně připravovala k vydání Carnegieho nadace. Kloseho práce nakonec zůstala ve vídeňském *Kriegsarchivu* jen ve strojopisu. Podle údajů tohoto generála se po mobilizaci koncem srpna 1914 pozvedl mírový stav rakousko-uherské branné moci z počtu 36 000 důstojníků a jiných gážistů a 414 000 vojáků na 90 000 gážistů a 3 260 000 mužů, tj. na celkový válečný stav 3 450 000 mužů [Allgemeines Verwaltungsarchiv: 3]. Ve skutečnosti byl však

plnohodnotný bojový stav rakousko-uherské armády a obou zeměbran v té době daleko nižší – odhaduje se nejvýše na přibližně 950 000 mužů, dalších přibližně 450 000 mužů zůstalo totiž v rezervních formacích, v pevnostech, v administrativě, ve strážní službě aj. [Wittich 1932: 866]. To ovšem úhrnem představovalo poměrně malou bojovou sílu tvář v tvář holé skutečnosti, že habsburské monarchii bylo souzeno vzdorovat nepříteli na dvou frontách současně – proti Srbsku a Rusku, ba dokonce unést v prvních týdnech velkou část ruského náporu dokud (podle plánů německého generálního štábu) Německo výrazně nezdeptá Francii. Při vyhlášení lokální války proti Srbsku 28. července 1914 byli vojenští a političtí představitelé ve Vídni ještě plni optimismu, ale jakmile c. a k. vláda rozšířila 31. července 1914 částečnou mobilizaci na všeobecnou, musela se c. a k. vojenská správa vypořádat s náhlým nástupem statisíců mužů do kasáren. Došlo k nepředvídaným obtížím.

Nedostávalo se ubytovacích prostor, uniforem, pušek, ba dokonce potravin. Všechny kasárenské dvory, ulice, náměstí byly doslova nacpané. Všude tábořili lidé, mezi stovkami koní a povozů, nespočetní povolanci pod širým nebem. Teprve sešikování polních pluků tak vytvořilo kýžené místo. [Österreich-Ungarns 1930: 26]

Branná moc habsburské monarchie se tudíž hned na začátku velkého válečného konfliktu, v němž se měly srazit mnohamilionové armády, vyznačovala tím, že byla s to postavit do pole nepřilíš velký počet vycvičených vojáků, a to navzdory celkovému počtu 52 milionů obyvatel. To znamená, že i když k branné moci habsburské říše přibere o dost větší vojenskou sílu Německa, musely obě ústřední mocnosti, tj. Německo a Rakousko-Uhersko, v roce 1914 čelit pětadesátiprocentní převaze Ruska a Francie v počtu pěších divizí a více než stoprocentní převaze v počtu jejich jezdeckých divizí; se započtením pěších divizí Anglie a Belgie se vojenská síla Dohody dokonce ještě zvyšovala a dosáhla až pětasedmdesátiprocentní převahy [Kerchnawe 1932: 168]. A to se v této studii nemůžeme blíže zabývat jiným problémem, že kromě nedostatečné kvantity musela c. a k. armáda čelit řadě nedostatků též ve kvalitě mobilizovaných jednotek. To se velmi záhy a v silné míře projeвило zejména v její slabší výzbroji (chyběly pušky, mnohá děla byla ještě z bronzu a bez moderního brzdovratného zařízení, bylo také málo kulometů, minometů, aut a letadel a zvláště panoval velký nedostatek munice pro pušky a ještě více pro děla). Nebyla patrná rovněž tak snaha kompenzovat uvedené slabosti silnějším dělostřelectvem, a to přesto, že bojové zkušenosti z búrské a rusko-japonské války jasně prokazovaly stále větší důležitost dělostřelectva. Rakousko-uherská pěší divize byla v roce 1914 vybavena jen 42, výjimečně 48 lehkými a 2²/₃ těžkými děly, naproti tomu působilo v německé divizi 72 lehkých a 8 těžkých děl, v ruské divizi 48, výjimečně 56 lehkých a asi 6–7 těžkých a ve francouzské divizi 60–72 lehkých a necelá 4 těžká děla [Kerchnawe 1932: 169]. Když chtěl ministr války generál Auffenberg v roce 1911 posílit těžké útočné dělostřelectvo, nezbylo mu kvůli odporu parlamentu nic jiného, než jej obejít a bez jeho povolení objednat ve Škodových závodech a zaplatit jim za zhotovení čtyřadvaceti kusů mobilních 30,5 cm mořďírů; k velké slávě c. a k. armády byly tyto mořďíře na počátku světové války pomocně nasazeny i v německé armádě při boření belgických pevností [Kiszling 1934: 744]. A to se zde blíže nevyjadřujeme k dalším překážkám, jež stály v cestě zdárnému rozvoji branné moci Rakousko-Uherska, jako bylo mnohonárodnostní složení

c. a k. armády [srov. Jindra 1984: 99], jakož i vysoký podíl analfabetů, popřípadě mužů s nejnižším vzděláním, pocházejících z periferijních oblastí státu.¹ Stejně tak se monarchii vymstilo, že před válkou zameškala patřičně rozvinout železniční spoje k hranicím Srbska a Ruska, aby se mohla alespoň rychlejší mobilizací a pohotovou přípravou svého daleko slabšího vojska k útoku vyrovnat početnější síle ruské armády.

Doplňování armád, bojové ztráty a přesuny vojáků do hospodářství

Ke shora jmenovaným negativním jevům přistoupilo po prvních bojových zkušenostech reálné prozření, že válka bude trvat ne měsíce, nýbrž mnohem déle, než jak před rokem 1914 mylně předvíдалa valná část vojáků a politiků. S ustavičným protahováním války a také s ohledem na zprvu silně stoupající ztráty v počtu padlých, zraněných a zajatých bylo c. a k. ministerstvo války přinuceno vymáhat na obyvatelstvu monarchie stále větší bezprostřední vojenskou účast. Tato „personální daň“ či „oběť“ nemohla být ve své celkové potenciální sumě nekonečná; byla omezena počtem mužů teoreticky způsobilých vojenské službě, to znamená ve věku od 18 do 53 let, jichž bylo například jen v Předlitavsku k 31. prosinci 1910 napočteno mezi 28 259 695 obyvateli úhrnem 6 532 115 (tj. 23,11 %) osob. Po dalších šesti letech, do konce roku 1917 stoupl počet takových mužů v celé monarchii na 11,8 mil., z nichž bylo zprvu uschopněno k vojenské službě 9,12 mil. mužů, ale nakonec jich narukovalo pouze 8,42 mil., neboť 0,70 mil. mužů bylo ještě před nástupem z různých důvodů vojenské službě zproštěno. Jak nakonec v roce 1918 dopadla pro monarchii celková bilance přísunu a ztrát lidských sil na frontě a v zázemí?

Z výše uvedeného celkového počtu 8,42 mil. mužů, kteří nastoupili vojenskou službu, přibližně 0,78 mil. zaplatilo monarchii nejvyšší krevní daň, tj. padlo a zemřelo (bez zemřelých v zajetí), dalších 1,60 mil. mužů upadlo do zajetí, 0,50 mil. mužů bylo natrvalo vyřazeno z armády jako invalidé, 0,13 mil. bylo z armády propuštěno jako nejstarší ročníky, 0,40 mil. vojnů bylo nakomandováno do zbrojní výroby a 0,60 mil. mužů bylo nutné po jejich odvodu zprostit vojenské službě. Tímto způsobem byla branná moc Rakousko-Uherska ochuzena celkem o 4,01 mil. mužů. To prakticky znamená, že k 1. lednu 1918 se nalézalo ve stavu branných sil dvojmonarchie 4,41 mil. mužů, z nichž bylo 2,85 mil. nasazeno přímo v poli a 1,56 mil. jich působilo v rezervě nebo sloužilo ve vojenských úřadech a institucích v zázemí [*Österreich-Ungarns* 1938: 41]. V důsledku toho chybělo armádě v roce 1918 nejméně 600 000 vojáků. Vojenské instance, v prvé řadě k tomu účelu zřízený speciální úřad pro doplňování, se je snažily nahradit různými výměnnými akcemi, zmenšením stavu praporů o sto mužů, jakož i nasazením zneschopněných mužů a zejména žen na práci v zápolí a zázemí, avšak výsledek zdaleka nesplnil očekávání. Když přihlédneme také k tomu, že k vojenskému odvodu bylo nutné povolávat stále mladší i starší ročníky,² zjistíme, že od dubna 1918 se v monarchii další odvodů již nekonaly, dospějeme nezbytně k závěru, že Rakousko-Uhersko dospělo na jaře 1918 až na pokraj vyčerpání svých lidských zdrojů. To prakticky znamená, že kdyby nedošlo k ukončení války na podzim 1918, mohla monarchie vydržet další válečné

¹ Srovnání počtu analfabetů mezi vojenskými rekruty (z tisíce lidí) řadí Rakousko-Uhersko mezi evropskými státy okolo r. 1914 na vcelku podřadné místo: Německo 0,1, Švédsko 2,3, Velká Británie 10, Francie 33, R-U 220, Itálie 366, Srbsko 436, Rusko 617 [*Pistor* 1915: 42].

² V r. 1914 ročníky 1873/96, r. 1915 ročníky 1865/72, 1897, 1898, r. 1916 ročník 1899 a r. 1917 ročník 1900.

zápolení po personální stránce odhadem nejvýše do poloviny roku 1919 (bez přihlédnutí k současnému, stejně překérnému vyčerpání státu na poli hospodářském a k jeho zhroucení politickému).

Podíl samotného Předlitavska na takovémto personálním vyčerpání je možné rekonstruovat z následujících údajů, podle nichž přispěli rakouští státní příslušníci:

Ke stavu branné moci po mobilizaci	2 044 000
Počtem do konce března 1918 nově odvedených	2 528 000
Počtem dobrovolníků	272 000
Celkem bylo v Předlitavsku zařazeno do armády	4 844 000

Vzhledem k tomu, že u nově odvedených docházelo někdy k dvojímu započítání, nezbyvá než redukovat konečné číslo vojenského personálního vyčerpání Předlitavska na 4,36 mil. mužů, což ovšem i tak představovalo okolo 60 % všeho mužského obyvatelstva Předlitavska ve věku od 18–53 let. Z úředních výkazů si můžeme udělat i názornou představu, po jaké časové ose toto vyčerpání postupem války konkrétně probíhalo a jak se hlavní masa příslušníků armády v půldruhém roce 1914/15 nejprve zvyšovala, aby pak v následujících třech letech neúprosně klesala. Bohužel nemáme k dispozici žádné výkazy o těchto změnách dle jednotlivých zemí, z nichž Předlitavsko sestávalo. Jako přibližné vodítko pro rychle ubývající počet mužů ve zralém pracovním věku nám mohou posloužit jediné dílčí čísla o počtu mužských členů nemocenských pokladen (osmnácti až padesátiletých), například v Brně se jejich počet snížil do konce roku 1915 o 29 % a v Liberci dokonce o 42 % [Winkler 1930: 17 ff].

K tomu navíc zapůsobilý hned v prvních měsících válečného tažení proti Srbsku a ještě více na východní frontě proti Rusku vysoké ztráty v počtu padlých a zajatých. Podle oficiální rakouské publikace utrpěl tehdy citelné ztráty zejména důstojnický sbor: padlo asi 3200 důstojníků, 7800 jich bylo zraněno, stejný počet onemocněl a asi 2800 jich padlo do zajetí, popřípadě se pohřešovalo. Dohromady to představovalo 22 000 osob, tj. přibližně 44 % z celkového stavu důstojnického sboru. U mužstva dosahoval úbytek skoro stejné výše, tj. 43 % [Österreich-Ungarns 1931: 10]. O vysokou „spotřebu lidí“ se postarala armáda i v následujícím válečném roce 1915. Celkem bylo za prvních sedmáct měsíců války vyřazeno z bojového nasazení 2 118 000 mužů, tj. více než kolik jich v srpnu 1914 narukovalo. Aby v této situaci armáda zůstala bojeschopná, muselo jí ministerstvo války v průběhu oněch 17 měsíců přisunout dalších 220–280 000 bojovníků, celkem 2 953 000 mužů [Österreich-Ungarns 1931: 87]. Počet padlých za celou válku se uvádí číslem 905 299 mužů, z nichž bylo 495 169 předlitavských příslušníků, 380 774 příslušníků Uher a 29 356 Bosháků. Na každých tisíc obyvatel monarchie tak připadlo 17,99 padlých, konkrétně v Předlitavsku dosahoval tento počet padlých hodnoty 17,73 mužů. V literatuře k této otázce se však můžeme setkat i s vyššími údaji o počtu padlých a zemřelých, například rakouský generál Kerchnawe dospěl k číslu 1 096 300 mrtvých, z nichž 60 % padlo a 40 % zemřelo na různé nemoci. Rakouský statistik Winkler dospěl dokonce až k počtu 1 200 000 mrtvých mužů, čímž podle něho připadlo na každých tisíc obyvatel monarchie až 23,9 mrtvých. Winkler šel navíc ve svých poválečných zkoumáních do větší

hloubky a při tom zjistil, že v ryze českých oblastech byl počet padlých na tisíc obyvatel pod celkovým rakousko-uherským průměrem, tj. činil 22,5 % [Gratz – Schüller 1930: 161–162], z čehož nepřímou vyplývalo, jako by čeští vojáci bojovali s menším nasazením nežli vojáci rakouskoněmečtí.

Vedle vysokého počtu padlých a jinak zemřelých byly bojová výkonnost c. a k. armády a její početní stav ustavičně narušovány také dosti citelným počtem raněných. Byl to nezbytný důsledek používání stále většího počtu střelných zbraní a současně zvětšování jejich dostřelu a účinnosti. Údaje o počtu ve válce raněných se však liší od jednoho pramenu k druhému. S nejvyššími početními odhady vystoupil rakouský generál Kerchnawe. Podle jeho údajů bylo v rakousko-uherských léčebných zařízeních ošetřeno celkem 4 150 000 případů, z nichž byli zranění v 85 % případů opět schopni nastoupit vojenskou službu, v 10 % případů zůstali způsobilí k práci v civilním životě a jen v 5 % případů byli natrvalo invalidní. Protože však třetina zraněných utrpěla zranění vícekrát, lze podle Kerchnaweho konečnou sumu zraněných poněkud snížit asi na tři miliony; ale i tak jde o poměrně vysoké číslo, jež asi trojnásobně převyšuje počet padlých. Oficiální soupis, pořázený společným ministerstvem války ve Vídni k 6. listopadu 1918, uvádí značně nižší počet zraněných za války, a to ve výši 1 838 450 vojáků, z nichž bylo 1 029 716 Rakušanů (56 %), 643 359 příslušníků z Uher (40,4 %) a 65 375 Bosňáků (3,5 %). V poměrných číslech to lze vyjádřit tak, že na každých tisíc obyvatel připadalo v Rakousku 36,87, v Uhrách 36,07 a v Bosně 36,65 zraněných, to představovalo v celé monarchii 36,53 zraněných na tisíc obyvatel [Gratz – Schüller 1930: 163].

Takto vyčíslené přímé ztráty, jež utrpěla populace Rakousko-Uherska za světové války, by však nebyly úplné, kdybychom aspoň krátce nepoukázali na to, že prožitě válečné útrapy se zhoubně projeví i v jiných populačních jevech, jako byly: 1) obecný pokles porodnosti, způsobený nedobrovolným rozloučením statisíců manželských svazků; 2) zvýšená nemocnost a úmrtnost civilního obyvatelstva v zázemí, zaviněné nedostatečnou a méně výživnou stravou, někdy až hladem. Zatímco ztráty na padlých se objevily ve výkazech úřadů hned po prvních bitvách, byl úbytek natality patrný teprve od desátého měsíce války, tedy asi od května 1915, a stoupal poté v přímém poměru k podílu mobilizovaných ženatých mužů. Pravda je, že porodní úbytek můžeme v Rakousku pozorovat už od poslední čtvrtiny 19. století jako průvodní jev postupující industrializace a urbanizace, ale klesla-li tehdy porodní čísla z původních čtyřiceti na tisíc obyvatel v několika desetiletích do roku 1913 na 30, pak byla v pouhých čtyřech válečných letech sražena v Dolním Rakousku a v Čechách na pouhých zhruba čtrnáct promile. Konkrétně v oblasti Velké Prahy poklesla porodnost hned v roce 1915 na polovinu, tj. z 11 000 v mírových poměrech narozených živých dětí na 6050. Kdežto normálně se rodilo ve Velké Praze týdně 150–200 dětí, čehož se v prvním čtvrtletí 1915 ještě dosáhlo, snížil se hned v desátém měsíci po začátku války počet týdenních porodů po prvé pod stovku a od října se s výjimkou jednoho týdne nad tento počet už nepovzněl [Gruber 1928: 172, 194, 199]. V nemalé míře doplatily na takový depresivní populační vývoj za války samotné české země. Přirozený přírůstek, resp. úbytek obyvatel (tj. rozdíl mezi živě narozenými a zemřelými) vysvítá konkrétně z následujícího srovnání (+ přebytky obyvatel, – úbytky) [Netušil 1923: 54]:

	Čechy	Morava
1915	-16 085	+1 938
1916	-35 172	-10 021
1917	-49 491	-11 822
1918	-86 641	-24 678

Z těchto propočtů vidíme, že za každý rok protahující se války platily české země stále většími ztrátami v počtu padlých na válečném poli, zvýšenou úmrtností civilních obyvatel v zázemí (v roce 1918 násobené epidemií chřipky) a také zmenšeným počtem porodů. Dotyčný autor nakonec spočítal, že celkově utrpěly česká a moravská země do konce roku 1918 následující ztráty v počtu obyvatel [*Netušil 1923: 54*]:

	osob celkem	z nich zahynulo v poli
Čechy (bez Vitorazska)	539 362	134 327
Morava (bez Valčicka)	138 554	28 399

Co z této situace vyvodily vládnoucí kruhy? K jakým mimořádným opatřením je to vedlo? Jako první byly konfrontovány s poměrně vysokými ztrátami v počtu padlých a raněných vojáků v Haliči a Srbsku. To je přimělo k tomu, aby revidovaly dosavadní zákony a nařízení a postupně prodloužily odvodní věk směrem dolů (k věku 18 let) a směrem nahoru (do věku 50 let). Současně byly odvodní komise instruovány tak, aby upustily od příliš striktních norem, uplatňovaných při posuzování způsobilosti mužů pro vojenskou službu v mírové době. Tak byly v průběhu války prohlíženy (mustrovány) ročníky 1894–97 celkem pětkrát, ročníky 1898 a 1873–93 čtyřikrát, ročníky 1899 a 1867–72 třikrát, ročník 1866 dvakrát, ročníky 1865 a 1900 jednou. Jen tímto způsobem se podařilo k vojenské službě postupně povolát 7,7 mil. mužů, což při odhadovaném počtu více než 51 mil. obyvatel činilo 14,3 %. Včetně mírového stavu branných sil uvedla tak nakonec monarchie do zbraně celkem 8,15 mil. vojáků, tj. 15,1 % obyvatel [*Klose b.r.: 4*]. O plné a vysoké vojenské způsobilosti tohoto mužstva lze však pochybovat, neboť jejich výcvik byl zkrácen na nejnižší únosnou míru. Soudě podle až do roku 1917 se zvyšující zbrojní výroby [*srov. Wegs 1979*], se zlepšila a rozmnožila se do jisté míry jen výzbroj těchto vojáků; projevovala se snaha nahradit upadající počet bojovníků jednak rozmnožením bojových prostředků (zvláště děl všech ráží) a jednak zaváděním nových zbraní (minometů, plamenometů, letadel a nakonec v malé míře i tanků).

Problém pracovních sil ve válečné ekonomice

Neutuchající poptávka, přímo až žízeň branné moci Rakousko-Uherska po nových a nových mužích v uniformě a ve zbraní, nebyla však jediným problémem válčící monarchie. Nemenší a dlouhodobé potíže způsobila válka monarchii od samého začátku též na hospodářském poli. Její téměř nepředvídané protahování a zároveň její nesmírná náročnost po stránce materiální přiměly vládu, aby radikálně přehodnotila dosavadní rozložení a využití pracovních sil, a to doslovně ve všech odvětvích národního hospodářství, ve

výrobě i spotřebě. Na základě toho muselo ministerstvo války upustit od příliš úzkého vymezení zbrojního průmyslu, jak se praktikovalo před válkou, a hned v průběhu prvního válečného roku zapojit do zbrojní výroby stovky dalších průmyslových podniků a dále pak transformovat pro potřeby války a branných sil veškeré hospodářství.

Přesto nemělo vypuknutí války v hospodářských kruzích monarchie okamžitě za následek zbrojní konjunkturu, jak bychom snad očekávali. Nástup rozsáhlé a mnohostranné války byl pro podnikatele tak nečekaný a ve svých bezprostředních následcích v mnoha směrech natolik zdrcující, že jej můžeme přímo označit jako nevidaný a neobyčejně prudký hospodářský a finanční otřes, následovaný několikaměsíčním propadem výroby a obchodu a radikálním omezením dopravních cest (zvláště železnice) pro civilní potřeby a pro přepravu surovin průmyslovým závodům. Současně vyvolala všeobecná mobilizace velké potíže na burze a v bankovníctví (uzavření burz s cennými papíry, jakož i plodinových burz, masové vybírání vkladů) a zasadila velký úder zemědělství, jež vyhlášení války zastihlo uprostřed žňových prací. Tak se stalo, že v prvních válečných měsících bylo celé rakouské hospodářství postiženo rozsáhlou krizí a nezaměstnaností, a to bez ohledu na statisíce pracovníků, kteří byli mobilizačním příkazem povoláni k nástupu do armády.³

Sotva se však hospodářství vzpamatovalo z prvního válečného otřesu a vojenská správa začala zahrnovat výrobní podniky zvýšenými objednávkami válečného materiálu, vyvstal na pracovním trhu jiný nebetyčný problém personálního charakteru – jak zpětně vyreklamovat z vojenské služby tisíce narukovaných pracovníků a zařadit tyto kvalifikované „profesionály“ znovu do výrobního či obslužného procesu. O celkovém počtu osob, zproštěných vojenské služby a zařazených k práci ve válečném hospodářství, máme poměrně exaktní informace na podkladě evidence, kterou průběžně sestavovalo c. a k. ministerstvo války: k 10. říjnu 1915 bylo zaregistrováno 184 986 takových osob, k 20. srpnu 1917 se tento počet více než zčtyřnásobil (na 720 338 osob) a k 1. květnu 1918 se dále zvýšil až na 856 800 osob. Z tohoto postupem války se stále zvyšujícího počtu můžeme zaprvé obecně soudit, že se vazby mezi ekonomikou a válkou stále více prohlubovaly, a zadruhé z toho konkrétně vyvodit, že se hospodářská situace monarchie s přibývajícími válečnými roky čím dále více zhoršovala. Z povrchního pohledu by se mohlo zdát, že v celkovém výčtu osob nezbytně zproštěných vojenské služby najdeme na prvním místě pracovníky válečného průmyslu, ale statistika ministerstva války ze srpna 1917 vykazuje naprosto jiné řazení vyreklamovaných vojáků [Winkler 1930: 26–27]:

1. železnice, paroplavba, pošta-telegraf (179 202 + 1 183 + 23 832): 204 217 osob
2. erární a civilní podniky pracující pro voj. správu (14 299 + 131 969): 146 268 osob
3. zemědělství a lesnictví (116 418 + 10 221): 126 639 osob
4. centrální, zemské a místní úřady, justice, finanční správa, OŽK, policie, hasiči, zdravotnictví, učitelé, duchovní, kominíci: 74 746 osob
5. firmy pracující pro veřejné a jiné účely: 41 021 osob
6. hornictví: 36 658 osob
7. banky a spořitelny: 5 361 osob
8. divadla: 986 osob

³ Pro podrobnější popis viz [Jindra 2006: 406 ff].

Pozoruhodné je, že první a čtvrté místo v celkovém počtu více než čtvrt milionu mužů (278 963) obsadili ve shora uvedené statistice zaměstnanci veřejných služeb, obsluhující klíčové spoje, státní administrativní aparát a jeho pomocné sbory. Tomu se můžeme těžko divit, šlo o řídicí a spojovací články formujícího se válečného hospodářství. Zato se hned na následných místech v seznamu nejvíce žádaných, protežovaných pracovníků prosadily hlavní ekonomické složky, které zaopatřovaly armádě její základní životní nástroje – zbraně, výstroj a stravu. Z toho je patrné, jak se nesmírně rozšířila a zvýšila role zbrojního průmyslu. Ten se už před válkou dělil podle majetkoprávního principu na erární a soukromovlastnický s tendencí stále rostoucí váhy druhého; zvýšené válečné potřeby tuto tendenci ještě více posílily, což je jasně patrné v tom, že počet vojáků reklamovaných do léta 1917 ve prospěch soukromovlastnických zbrojních podniků vzrostl až na devítinásobek počtu osob, které byly vyreklamovány pro zbrojovky erární. Zároveň se ukázalo, že rostoucí význam zbrojního průmyslu byl zhora nemožný bez průvodní těžby nezbytných surovin, v prvé řadě uhlí, železné rudy a dalších přídavných rud – proto se musela vojenská správa smířit s tím, že z válečného pole bylo třeba ve velkém počtu uvolňovat také horníky (36 658 osob). A co vedoucí vojenské činitele rovněž poněkud zaskočilo, byla nutnost poskytnout do roku 1917 trvale, popřípadě dočasně k práci v zemědělství (k jarní setbě a k letním žním) celkem 116 418 vojáků, neboť bez toho nebylo možné zajistit dostatek potravin pro vojsko a civilní obyvatele. Množství vojáků, vyreklamovaných pro potřeby průmyslu a zemědělství (položka 2, 3, 5, 6), jež činilo dohromady 350 587 lidí, přesahovalo nakonec vše, čeho si za války vyžádaly spoje (položka 1), jakož i obsluha nezbytných veřejných služeb (položka 4), kam bylo z vojenské služby přesunuto celkem 278 963 vojáků. Vojenské velení se nakonec nevyhnulo ani uvolnění 5361 vojáků pro obsluhu základních funkcí bankovní sféry, ať už přitom máme na mysli centrální postavení Rakousko-uherské banky nebo důležitou úlohu, jakou sehrály banky a spořitelny při financování válečného průmyslu a při sběru válečných půjček.

Šetřením o celkových personálních potřebách rakousko-uherských branných sil se po válce zevrubně zabýval rakouský generál Eugen Klose. Opíral se přitom jednak o vlastní materiály, jednak o akta uložená ve vídeňském Válečném archivu (*Kriegsarchiv*), jde tedy o dílo faktograficky dosti cenné, jakkoli nepříliš obsáhlé (78 stran). Bylo proponováno ke zveřejnění jako druhá kapitola širšího zamyšleného díla *Militärische Kriegswirtschaft Österreich-Ungarns*, a to jako jeden z dílů rakousko-uherské řady mnohasvazkového mezinárodního projektu *Hospodářských a sociálních dějin světové války*. Kloseva práce se nám zachovala pouze ve strojopisné podobě v pozůstalosti jiného významného politického a hospodářského činitele staré monarchie, Richarda Riedla [*Allgemeines Verwaltungsarchiv*]. Podle Kloseho údajů dosáhl počet všech osob, zproštěných za války vojenské služby, dosti značných met.

Možnost zprostit vojáky vojenské služby se opírala o branný zákon o válečných úkonech z roku 1912,⁴ jehož § 57 obecně dovoloval osvobodit z nástupu do armády, k námořnictvu a do zeměbrany všechny osoby, jež byly nepostradatelné buď s ohledem na důležité zájmy branné moci, nebo vzhledem k jejich občanskému povolání pro veřejnou službu. Císařské a královské výnosy z 23. dubna a 16. srpna 1913 to dále konkretizovaly a stanovily,

⁴ Rozbor tohoto zákona poskytuje Plaschka – Haselsteiner – Suppan [1974: 183 ff].

že kromě zaměstnanců dvorských, státních a zemských úřadů, učitelských a zdravotnických institucí a bezpečnostních sborů mohou být zprošťováni vojenské služby příslušníci následujících hospodářských odvětví: železniční a lodní doprava, pošta a telegraf, státní továrny, soukromé podniky pracující pro vojenské potřeby, těžba uhlí a nafty, státní důlní a hutní závody, technický personál elektráren a vodáren a nakonec též Rakousko-uherská banka a vedoucí pracovníci obchodních bank.

Na základě toho bylo hned na začátku mobilizace v létě 1914 osvobozeno z nástupu do branných sil celkem 203 472 mužů, z nichž velká část obsluhovala dopravní sféru. Vojáci zřetelně pochopili hladký a rychlý chod všech komunikací jako zásadně důležitý předpoklad pro úspěšný průběh všeobecné mobilizace. Od začátku se však chtěli vyhnout příliš širokému zprošťování, a proto zavedli časově odstupňovanou míru uvolňování z armády. Do 40. mobilizačního dne zprostili služby 62 675 železničářů a lodníků a jen o něco více 78 087 mužů z uvedených branží uvolnili z vojenské služby natrvalo pro celou válku. Dohromady se to týkalo 140 762 zaměstnanců železniční a lodní dopravy, k nimž je ovšem třeba ještě připočíst 9184 trvale osvobozených mužů, kteří obsluhovali poštovní a telegrafní spoje. Prakticky to znamená, že přibližně tři čtvrtiny všech mužů zproštěných vojenské služby na prahu světové války již v době mobilizace, tvořili zaměstnanci různých druhů komunikace. Ostatní povolání byla tehdy vyňata ze služby v armádě v daleko menším počtu; dočasně, tj. do 26. nebo do 40. mobilizačního dne, jich bylo uvolněno 10 658, natrvalo 42 868. Stav, zachycený o tři čtvrtě roku později, tedy k 31. květnu 1915, nepřímou vypovídá o tom, že po deseti měsících války si vojáci začali naplno uvědomovat, že dobře fungující ekonomika má pro zdar válečného úsilí daleko širší význam, než jak si zprvu mysleli. Vypovídá o tom počet mužů uvolněných pro práci v zázemí, který se k uvedenému datu více než zdvojnásobil na 437 920 mužů, z nichž bylo 23 966 zproštěno vojenské služby dočasně a 413 954 mužů na neurčitou dobu. Do podzimu 1915 (k 1. říjnu) stoupl počet zproštěných na 463 312 případů a o rok později (k 1. říjnu 1916) přesáhl už jeden milion, konkrétně bylo do té doby z 1 012 268 vojáků dočasně osvobozeno 230 867 mužů a na dobu neurčitou 781 401 mužů. Nejvyššího stavu bylo dosaženo 1. října 1917 sumou 1 704 000 mužů, kterou se vojenské správě podařilo do 1. října 1918 snížit na 1 582 000 mužů, a to tím, že od února posledního roku války generálně vyňala ze zprošťování vojáky šesti nejmladších ročníků. Na základě těchto souhrnných počtů dospěl generál Klose k závěru, že se počet povolaných za války zvýšil 2,6krát, zatímco počet zproštěných stoupl 7,6krát [Klose b.r.: 53]. To znamená, že úměrně s tím, jak se lidský potenciál v zázemí čím dál více vyčerpával jak po stránce svého absolutního počtu, tak i fyzicky (v důsledku delší pracovní doby a horší stravy), bylo nutné zprošťovat vojenské služby stále více pracovních sil. Vojáci začali žehrat na nedostatek vojínů, manažeri válečného hospodářství na stále nízký příděl pracovních sil v porovnání s tím, jaké zvýšené výrobní úkoly jim ukládal tzv. Hindenburgův zbrojní program praktikovaný v monarchii od roku 1917. Vídeňská vláda se tím očividně zaplétala do bludného kruhu, z něhož stěžní bylo možné uniknout jinak než včasným ukončením války. Nový císař Karel nebyl takovému myšlení příliš vzdálen, ale k jeho uvedení ve skutek mu nakonec chybělo svobodné rozhodnutí. Jak ukázala na jaře 1918 jeho „cesta do Canossy“, do německého hlavního stanu, bylo vojenskopolitické, jakož i hospodářské pouto, které vázalo Rakousko-Uhersko k Německu, tehdy možné už těžko rozetnout.

Jak probíhalo uvolňování vojáků z armády pro potřeby zázemí konkrétně?

Přesun pracovních sil do jednotlivých hospodářských odvětví

V prvních měsících války nepředstavovaly hospodářské potřeby zázemí pro vrchní velení (AOK) ještě žádný zásadní a tíživý problém. Pracovní síly, jež armáda potřebovala pro opevňovací práce, údržbu silnic, stavbu železnic a polních drah, nových telegrafních linek, pro práci v erárním arzenálu, pro sanitní službu apod., bylo v té době ještě možné opatřit zčásti z řad dobrovolníků, kteří nebyli vázáni vojenskou službou (13 500 pracovníků), zčásti z řad do armády zatím nepovolaných příslušníků domobrany (52 390 pracovníků), kteří byli nyní vzati do přísahy a sloužili v hospodářské sféře na rozkaz vojáků jako domobranečtí vojáci [*Klose b.r.: 3–4*]. V souvislosti s tím byla horní hranice domobranečké povinnosti posunuta na pětapadesátý rok života a ministerstvo války sáhlo, opírajíc se o zákon o vojenských úkonech z roku 1912, také po mladistvých nad sedmnáct let.

Po půlročním trvání války však měl enormní nárůst materiálních potřeb milionové armády za následek, že začaly přibývat žádosti průmyslových podniků o reklamaci jejich pracovníků z vojenské služby. Ministerstvo války zprvu nepovažovalo za vhodné tyto žádosti paušálně akceptovat, a to hlavně z morálních důvodů, obávajíc se narušení a oslabení obecného válečného nadšení. Nepomohlo ani oznámení v novinách, že vojenské orgány povolují zprošťování služby pouze v nejnaléhavějších případech a jen v podnicích pracujících pro vojenské účely. Do 1. srpna došly žádosti o propuštění z 294 závodů, do konce srpna se počet těchto závodů rozmnožil na 605, do 14. září vzrostl na 679 a do poloviny října na 759 závodů. Souběžně s růstem poptávky po zbraních pokračovalo rozmnožování podniků pracujících na válečných zakázkách i po celý následující rok 1915: 1. února bylo takových závodů 995, do 1. září vzrostl na 2110 a 1. prosince až na 2936 firem. Předním podnikům válečného průmyslu, například Škodovým závodům, železárnám ve Vítkovicích, ocelářskému podniku bří Böhlerů a loebersdorfské strojárně, byla tehdy navracena dokonce i část jejich v poli se nalézajících kvalifikovaných dělníků; od března do července 1915 jim to přivedlo nazpět celkem 1147 dělníků [*Klose b.r.: 11–12*]. Projevoval se v tom rostoucí zájem vojenského velení o všemožný růst výroby zbrojního, muničního, leteckého a pohonného průmyslu. Za těchto okolností stoupl počet firem pracujících pro armádu k 1. říjnu 1916 na 3325 a o rok později dokonce na 4654, což byl nejvyšší stav dosažený za války. Na konci války se tento počet snížil na 4203 firem [*Klose b.r.: 13–14*].

V prvních měsících války bylo nutné akutně řešit zejména úbytek pracovních sil, kterým byla v důsledku mobilizace postižena jmenovitě těžba uhlí, základního paliva pro chod železnic a průmyslu. Jen od července do 15. srpna 1914 se zmenšil počet pracovníků v uhelném průmyslu ze 140 913 dělníků na 112 407, celkem byla od srpna do prosince 1914 povolána do armády asi čtvrtina všech horníků: moravsko-ostrovský uhelný revír hlásil úbytek důlního osazenstva ve výši 24,6 % a krakovský revír ve výši 25,9 % [*Wegs 1979: 84*]. Když se však vojenské úřady pokusily napravit vbrzku tuto chybu a vyreklamovat zkušene horníky zpět do dolů, zjistily, že mnozí z nich mezitím padli za obět velkým ztrátám armády v počtu padlých a zraněných. Citelnému poklesu těžby uhlí, dobývanému z více než dvou třetin v Čechách a na Moravě, bylo tak možné stěží zabránit, jednak proto, že Rakousko bylo už před válkou silně závislé na dovozu cizího, jmenovitě kamenného uhlí, jednak proto, že zapracované horníky bylo možné jen zčásti plnohodnotně nahradit službou povinnými příslušníky domobrany nejstarších a nejmladších ročníků, mladistvými a válečnými zajatci, popřípadě ženami. Když se i tak zásobování uhlím dále zhoršovalo,

muselo AOK v dubnu 1916 uvolnit z polní armády všechny horníky, narozené před rokem 1884; vyňalo z této akce pouze ty, kteří nemohli být postrádáni v první linii nebo působili ve speciálních útvech. Ale žádosti o pracovní síly z vládou chráněných dolů, mezi něž byly od února 1916 zařazeny též solné a grafitové doly, jakož i koncernové doly velkých hutních podniků, neustaly ani poté, což přimělo rakouské ministerstvo práce k tomu, aby požadovalo na AOK uvolnit další horníky. Ministerstvo války se k takovému kroku uvolilo teprve v květnu 1917. Tímto opatřením se mohlo do konce října 1917 vrátit do dolů 32 655 vojáků z pole a 24 177 vojáků sloužících v zázemí. Pro AOK to bylo tak silné oslabení aktivního mužstva, že se rozhodlo už počátkem listopadu 1917 tuto akci zastavit. Ale protože těžba uhlí navzdory tomu neúprosně dále klesala [Jakubec – Jindra 2006: 416], muselo AOK od srpna 1918 uvolnit ze služby na frontě a v zázemí dalších 2325 školených důlních dělníků a k tomu navíc z 6000 zdatných vojáků zformovat a dát dolům k dispozici jako zvláštní „hornické roty“. Jistým dílem přispěli k těmto personálním přesunům též navrátilci z ruského zajetí, znovu zařazení do armády po podepsání brest-litevského míru s bolševickým Ruskem [Klose b.r.: 15–17].

Pokud máme blíže popsat personální potřeby železnic a spojů, nutno zdůraznit, že proti očekávání neutuchlo volání tohoto sektoru po pracovnících ani po skončení mobilizace. Začátkem roku 1915 se nalézal personální stav železnic daleko za jeho stavem před válkou, jen rakouským železnicím chybělo tehdy 34 000 osob. Železničním ředitelstvím nepomohlo ani nasazení penzistů a žen a omezení civilní dopravy, neboť mezitím vystoupily s požadavky na pracovní síly také k železnicím přidružené podniky, jako byly opravářské dílny, vagonky a lokomotivky nebo výrobci pražců. Byl to přirozený důsledek toho, že všeobecné válečné úsilí, prováděné též různými úspornými opatřeními (jako nahrazení měděných topenišť lokomotiv železnými rošty), vedlo nevyhnutelně k rychlejšímu opotřebení dopravních prostředků. To znamená, že tak jak se válka protahovala a kladla na komunikace zvýšené nároky, muselo AOK chtít nechtě uvolňovat z armády též pracovníky velkých dopravně obslužných podniků. Bez zřetele nemohly nakonec zůstat ani elektrické uliční dráhy ve velkoměstech, jež za války nesloužily jen osobní dopravě, nýbrž často byly využívány též k lokální přepravě raněných, potravin, uhlí a dalších materiálů.

Obzvláštní pozornost musely vojenské a správní úřady monarchie věnovat zabezpečení nerušeného chodu a prosperity dvou pro zdar války nepostradatelných ekonomických sektorů, a to byly válečný průmysl a všechny provozy, jež obstarávaly aprovizaci vojáků a civilních obyvatel, tj. dodavatelé základních živin (zemědělci) a jejich zpracovatelé (potravinářský průmysl). Jak jsme již výše uvedli, výrobci válečného materiálu doznali pod tlakem náročnosti velké a dlouhé války neobyčejně velkému rozšíření co do počtu i výrobní kapacity a vládni i vojenské instituce přisoudily těmto výrobcům v každém ohledu naprostou prioritu jak při přidělování surovin, tak i pracovních sil. To byl zcela nový přístup. V předválečném období i v době rozbíhajícího se zbrojního soutěžení velmocí, vystupovali erární a soukromí výrobci zbraní a vojenské výstroje sice jako nezbytná, ale přece jen spíše okrajová součást národního hospodářství; aby se ve zbrojní branži vůbec udrželi, museli v mnoha případech kombinovat nestálou výrobu a nárazový odbyt zbraní s konjunkturální výrobou a prodejem zboží pro civilní účely. Velká válka si záhy po svém vzniku vynutila zásadní revizi normálního, mírového rozložení výrobních sil: došlo k jejich razantnímu a masivnímu posunu ve prospěch vojáků a na úkor konzumních potřeb civilistů. Tak se podobně jako v jiných válčících zemích ustavila též v Rakousko-Uhersku již v průběhu

prvního válečného roku specifická „válečná ekonomika“, jev v dřívějších válečných konfliktech zcela neznámý, podružný. Vojáci si teprve v konfrontaci s holými fakty a potřebami uvědomili, že nastalá válka je jiná, než jakou čekali. To, co zanedbali v době míru (nedostatek vycvičených vojáků, nedostatky ve výzbroji), muselo být za války dohnáno jinými prostředky, především úzkým sepětím ekonomiky s mocenským aparátem státu v co nejdokonaleji fungující „organizovaný kapitalismus“. Vládní a vojenské instance habsburské monarchie direktivně zasáhly jak do sféry distribuce výrobků a zásobování (zavedení „vázaného či přidělového hospodářství“), tak především do samotné sféry výroby, přivlastňující si právo rozhodovat o výrobních prioritách a množinách, o hlavních investicích, o rozdělování surovin a rozmístění i kontrole pracovních sil. Státní správa nyní neomezeně financovala zvýšené zbrojní výdaje, byla též generálním zadavatelem většiny prací a dodávek a převzala též centrální řízení ekonomiky, to vše s cílem dosáhnout co nejvyšší a intenzivní tovární výroby válečného materiálu.

Náhradní zdroje pracovních sil

Vojenské a civilní resorty vlády vyvíjely po celou dobu války nezměrné úsilí, zaprvé proto, aby proud pracovních sil, posilující válečný průmysl, nikdy neutuchl a udržoval se na patřičné výši, a zadruhé proto, aby tyto přiděly pracovníků co nejméně postihovaly bojeschopnost armády. Za tím účelem byli rekrutováni dělníci zbrojovek zprvu co možná nejvíce nahrazováni uprchlíky (z válečných zón), nezaměstnanými z řad řemeslníků nebo válkou vyrazených výrobců konzumního zboží, zvýšeným nábořem žen a mladistvých a v neposlední řadě též nakomandováním válečných zajatců a internovaných osob. Podobná opatření platila také pro zajištění nezbytných úkonů v zemědělství, i když šlo v tomto případě k nemalé úlevě vojáků především o práce sezónní, naléhavé zejména v době jarního orání a setí a v létě při žňových pracích. V tomto případě byla k vydatné pomoci kromě výše uvedených zdrojů pracovních sil mobilizována rovněž školní mládež a učitelé, a pokud už bylo nutné uvolnit k tomu vojáky v poli, pro vojenskou správu bylo výhodné, že mohla vojákům z venkova poskytovat jen krátkodobou dovolenou. Na druhé straně musíme jako po celou válku platnou újmu rakouského a uherského zemědělství zaznamenat, že mu citelně chybělo kolem 200 000 pracovníků, kteří už od doby předválečné jezdili na sezónní zemědělské práce do Německa a byli tu na celou dobu války německými úřady zadrženi, a to navzdory všem snahám vídeňské vlády repatriovat je a dalším zájemcům nevydávat hraniční pasy [*Klose b.r.*: 32–33].

Když začal od prahu roku 1915 válečný průmysl nabývat stále větších dimenzí a současně klíčového národohospodářského významu, bylo pro vojenskou správu stále obtížnější sehnat pro tento průmysl dostatek pracovníků z civilních zdrojů. Vojákům nezbyvalo nic jiného, než navzdory svým vžitým a naučeným zásadám a názorům přiklonit moderním, vysoce účinným válečným nástrojům takřka stejný význam v boji jako samotným vojínům. V praxi je to vedlo k tomu, že se uvolili poskytnout válečnému průmyslu potřebné profesionální dělníky z řad samotných vojáků, jmenovitě soustružníky, zámečníky, nástrojáře a mechaniky, hutní kováře, slévače a valcáře aj. Za tím účelem byly od března 1915 nejprve „pročesány“ v zázemí se nacházející vojenské útvary a profesionálové zde hledání zprvu mezi vojensky méně schopnými lidmi, teprve od července též mezi služebně plně schopnými vojáky. Už v lednu 1916 bylo však zřejmé, že rezervoár profesionálních sil,

působících v armádě, se blíží vyčerpání, zvláště když samotné c. a k. ministerstvo války potřebovalo pokrýt profesionálními silami potřebu nově vytvářených technických oddílů (letectva a autodopravy). To dalo AOK podnět, aby za tím účelem vytvořilo v květnu 1916 v každém z šestnácti vojenských teritoriálních obvodů nový byrokratický orgán, „Útvary pro sběr dělníků“ (*Arbeitersammelkader*), jejichž úkolem bylo evidovat v armádě působící profesionály a nabízet je podnikům válečného průmyslu [*Klose b.r.*: 35]; v podstatě se z nich staly válečným podmínkám přizpůsobené zprostředkovatelné práce, řízené vojáky. A když ani to nestačilo vyrovnat velkou poptávku válečného průmyslu po kvalifikovaných pracovních silách, hledalo ministerstvo války jiné cesty: jalo se naléhat na ministerstvo vnitra, aby na dobu války zrušilo v továrnách všechna sociální omezení o délce pracovní doby a pracovních výkonech. Dělníci měli pracovat déle, být méně chráněni před úrazem a podávat racionálnější výkony (například obsluhovat dva až tři soustruhy nebo stroje). Ale sotva tyto otázky dozrály k nějakému řešení, vyvstaly ministerstvu války jiné neodkladné problémy; jedním z nich byla nutnost urychleně postavit nové továrny na střelný prach a zaopatřit k tomu 25 000 stavebních dělníků; polní armáda uvolnila k tomu účelu 4200 zedníků a 700 tesařů, zbývající síly opatřily „útvary pro sběr dělníků“ (*Arbeitersammelkader*) a něco málo stavebních dělníků bylo k tomu naverbováno v obsazeném ruském Polsku [*Klose b.r.*: 36–37]. Od února 1917 k tomu přistoupil další problém: stále častější zastavování provozu válečně pracujících podniků kvůli nedostatku uhlí či jiných surovin a také vlivem množících se stávek. Aby udrželo pohromadě těžce shromážděné osazenstvo, ministerstvo války zakázalo těmto podnikům propouštět v těchto případech pracovní síly a raději hradilo dělníkům část mzdy. Jen v případě, že se provozní poruchy protáhly a mzdové úhrady příliš narostly, byli zahářející dělníci predisponováni do jiných, plně zaměstnaných podniků, popřípadě použiti v zemědělství. V tomto ohledu přinesl počátek roku 1918 podnikům i ministerstvu války jistou úlevu, když mohly znovu zařadit do armády a do výrobního procesu řadu vojensky a profesně zdatných lidí, kteří se vrátili z ruského zajetí [*Klose b.r.*: 37–38].

Úměrně s tím, jak se válka prodlužovala a současně se utužovala též vnější blokáda ústředních mocností, stoupal i význam aprovizace vojska a obyvatelstva, což silně pozvedlo zásadní roli zemědělské výroby pro chod války. Přes veškerou snahu vlády se stala agrární produkce nejslabším článkem válečné ekonomiky Rakousko-Uherska. Hlavní příčinou citelné redukce sklizených obilovin, brambor a jiných plodin, snižování hektarových výnosů a rovněž tak i stavu dobytka bylo podstatně horší obdělávání půdy. Na tom se přirozeně podepsala celá řada mimořádných válečných faktorů (zmenšená výměra orné půdy, zvláště v důsledku válečného zpusťování Haliče a Sedmihradska, zvětšení úhoru, rekvizice tažných zvířat vojskem, vybižení skotu pro nedostatek krmiv, pokles hektarových výnosů pro úbytek stájového a strojového hnojiva, menší využívání zemědělských strojů aj.), ale prapůvodní a největší vinu na tom měl hned od srpnové mobilizace povinný nástup desetitisíce rolníků do armády [*srov. Jindra 2006: 426*]. Obdělávání půdy a péče o dobytek musely převzít ženy, staří lidé, invalidé a děti, mimoto též váleční zajatci. Ministerstvo války a AOK uvolňovaly venkovské muže z vojenské služby (přednostně vojáky činné v zázemí) pouze na 3–4 měsíce v roce, zpravidla na žňové práce mezi červnem a zářím; termíny této dovolené, určované ministerstvem orby, se lišily podle regionů a dovolenci se nacházeli pod trvalou kontrolou místních úřadů. Mimoto formovala armáda při naléhavé potřebě, například k mlácení obilí nebo ke sklizni brambor, z frontových bojovníků

speciální vojenská komanda; třeba při žních v roce 1918 jich bylo nasazeno v Rakousku 468, v Uhrách 582. Avšak stát přesto neměl sílu jak zabránit, aby se výkony agrární výroby každým rokem války nezhoršovaly, což bylo na jedné straně někdy ovlivněno též nepříznivými povětrnostními podmínkami, jednou tuhou zimou, po druhé deštivým létem či podzimem, ale na druhé straně na tom měly vinu též ubývající fyzické síly nasazených pracovníků. To se v praxi promítlo do stále vyšších požadavků na počet armádou a úřady mimořádně přidělovaných zemědělských dělníků. Tak byla armáda nucena v roce 1917 poslat jen ke žnám v Uhrách na 800 000 mužů, a v dalším roce vzrostla tato potřeba již na 1,1 milion, nemluvě o dalších 802 000 mužích, kteří byli v téže roce nasazeni k práci v rakouském zemědělství [Klose b.r.: 39–41].

Ale ani tím vším nebyly nároky agrární sféry na pracovní síly zdaleka vyčerpány. Už od roku 1915 byli vojáci nuceni přidělovat pracovní síly ze svých řad rovněž potravinářským závodům, jež sice bezprostředně nepracovaly na válečných zakázkách, nicméně měly pro zásobování vojáků v poli a obyvatel v zázemí nepostradatelný význam. Týkalo se to jmenovitě desítek středně velkých mlýnů, široce rozsetých v úrodných nížinách českých zemí, a ještě více parních velkomlýnů v Uhrách, navíc i četných cukrovarů a rafinerií cukru, z velké části rovněž situovaných v českých zemích, jejichž provozní kampaně zajišťovala armáda od září do poloviny dubna vysíláním vojenských pracovních čet pod velením poddůstojníků. Stranou nezůstal jako vydatný doplněk stravy také rybolov, saturovaný z menší části výlovem českých rybníků, z větší části námořními rybáři na Jadranu. Ve všech uvedených případech nebyly však počty vojenské služby zproštěných vojáků nikdy nadměrně vysoké, šlo nejvýše o stovky pracovníků [Klose b.r.: 42–43].

Nakonec nemůžeme pominout ještě dva mimořádně početné zdroje pracovních sil, bez jejichž zapojení do válečné ekonomiky se mohli vojáci těžko obejít, jestliže chtěli tuto ekonomiku po celou dobu války udržet v plném chodu. V první řadě se jednalo o nahrazení mužů, kteří byli nuceným narukováním do armády odňati hospodářství, ženskou pracovní silou. To byl až do roku 1914 v řadě hospodářských odvětví, v průmyslu, dopravě, obchodu i administrativě silně podceňovaný a málo využívaný, i když dosti rozsáhlý rezervoár pracovních sil. Ženám bylo před velkou válkou přisuzováno především postavení matky, vychovatelky dětí a správkyně rodinné domácnosti, jejich emancipace byla po dlouhá desetiletí jen na mírném vzestupu. Válečné nasazení mužů nutně vedlo k úplnému převrácení dosud vžitého genderového řádu. Bohužel nám chybí podrobnější statistické údaje k zevrubnému podchycení této hluboké společenské proměny, bylo by k tomu zapotřebí sčítání obyvatelstva podle povolání, které nebylo možné ve válečných podmínkách provést. Nezbyvá nám než se spokojit s dílčími údaji o některých profesích. Z nich byly svou povahou pro ženy snadněji přístupné například péče o nemocné nebo práce v textilním a tabákovém průmyslu, ženy se také v řadě případů postavily namísto odvedeného muže za obchodní pult či převzaly řízení některých živností. Velmi často pak válečné poměry přivedly ženy do povolání, v nichž se zárodečně začaly uplatňovat už před válkou, což platí v první řadě o kancelářské službě a obsluze veřejných dopravních prostředků (tramvaje, železnice, městské drožky); např. ve Vídni vzrostl počet žen zaměstnaných na městské pouliční dráze z 287 (30. června 1914) na 7490 (30. června 1918), což představovalo nebyvalé zvětšení jejich podílu na celkovém počtu zde zaměstnaných osob z 2,3 na 54,1 % [Winkler 1930: 31]. Obdobná feminizace profese průvodčích proběhla v téže době rovněž tak v pražském dopravním podniku [Kučera 2013: 107]. Za své vzala

dokonce kdysi výlučně mužská profese vojáka: v roce 1917 si obléklo vojenskou uniformu jako příslušnice tzv. pomocných sborů rakousko-uherské armády (*Hilfskräfte im Felde*) tisíce žen, sloužících při obsluze telefonů, telegrafů nebo jako písařky na velitelstvích [Kučera 2013: 109]. V srpnu 1917 jich armáda registrovala již 60 000 v zázemí a 27 000 v poli u armády, do října 1918 stoupl jejich počet na 107 000 v zázemí a na 33 000 v poli [Österreich-Ungarns 1938: 39]. Podle přibližných odhadů rakouského statistika Winklera stoupl celkový počet za války zaměstnaných žen v celém Rakousku nejméně o milion navíc k původnímu počtu 6,3 milionům žen, jež zde byly zaměstnány v různých povoláních už před válkou [Winkler 1930: 31–32].

Ve srovnání s milionovým doplňkem, jaký představovaly pro válečné hospodářství monarchie ženské pracovní síly, se počet pracovně nasazených mladistvých osob do sedmnácti let a starších dělníků nad padesát let dal vyjádřit pouze v desítkách tisíc [Winkler 1930: 32–33]. Nepochybně se tím poněkud změnila věková skladba pracujících ve válečném průmyslu, ale k posílení překérního stavu pracovních sil v rakousko-uherské válečné ekonomice to v podstatě přispělo dost nepatrně.

V tomto ohledu sehrál daleko důležitější úlohu početnější rezervoár pracovních sil, jaký poskytli armádě zajatí vojáci nepřátelských vojsk. Jestliže jich bylo napočítáno po prvních bojích koncem září 1914 jen něco přes 100 000, vzrostl jejich stav k 1. listopadu 1916 už na více než 1¼ mil. mužů a na samém konci války až na 2 miliony. Vojenským místům působilo velké potíže nejen jejich ubytování a stravování, nýbrž i jejich účelné pracovní nasazení, zejména v oborech, jež si nekladly nárok na zvláštní kvalifikaci pracovníků a kde bylo možné nasadit a snadno střezit větší oddíly zajatců (v počtu asi 200 mužů) jako byly stavba silnic a železnic, meliorace a rekultivace, zalesňování a žňové práce, naproti tomu celkem méně v průmyslu, zde konkrétně při kampaních cukerního průmyslu a v dolech, celkem vzato především na veřejných zařízeních a na velkostatkách [Winkler 1930: 33–35]. Podle statistiky k 1. lednu 1918 se v monarchii nalézalo celkem 1 309 000 nepřátelských válečných zajatců (z toho 908 000 Rusů), z nichž byla menší část ještě umístěna v poli u armády (362 000), ale větší část (947 000) byla již odsunuta do zázemí. Z posledně jmenovaných byla jen malá část internována v táborových ubikacích (219 000), daleko více (728 000) jich bylo nasazeno na práci ve prospěch rakousko-uherské válečné ekonomiky: 451 000 v zemědělství a lesnictví a 277 000 v průmyslové výrobě [Österreich-Ungarns 1938: 45].

Závěr

Závěrem nám zbývá už jen shrnout celkovou situaci habsburské monarchie, jak se jevila v roce 1918, po prožitku čtyř materiálově velmi náročných a lidsky nesmírně vyčerpávajících roků světové války. Skoro musíme až žasnout a považovat téměř za zázrak, že Rakousko-Uhersko dokázalo tak dlouho a bez větší pohromy odolávat ohromnému náporu početné i materiálově lépe vybavených branných a ekonomických sil Dohody, a to současně na třech bojových frontách, na severovýchodě proti Rusku, na Balkáně a na jihozápadě proti Itálii. Avšak prognóza rezerv, provedená vojáky na prahu roku 1918, už nevěstila vůbec nic dobrého.

(Lidské – pozn. Z. J.) rezervy monarchie byly nyní vskutku vyčerpány až na doraz. Ke zbraňi bylo už povoláno více než 70 procent všech mužů v branném věku. To znamená, že kromě

mužů zproštěných služby z hospodářských důvodů a kromě invalidů se nacházelo doma už jen asi 2,7 mil. osmnácti až padesátiletých, již víckrát zneschopněných mužů, a k tomu 471 000 právě službou povinných mladíků z ročníku 1900. V nejlepším případě bylo možné doufat, že z prvně jmenovaných se získá 140 000 vojáků a z oněch druhých ještě jednou 100 000 vojáků. Protože i rezervní tělesa disponovala jen velice nepatrnými náhradami v mužích schopných služby v poli, byla pokryta pouze asi polovina náhradních potřeb (armády – *pozn. Z. J.*), a to včetně 500 000 těch, kteří se uzdravili. [Österreich-Ungarns 1938: 41]

V této situaci se nacházelo k 1. lednu 1918 ve stavu branných sil monarchie na první pohled ještě úctyhodné množství 4,41 mil. mužů, jenže z toho jich v bojových pozicích přímo na frontě působilo jen 2,85 mil., zatímco jich bylo 1,56 mil. nasazeno v zázemí – v rezervních formacích a v různých vojenských útvech a velitelstvích [Österreich-Ungarns 1938: 41].

Můžeme po uvedení všech výše uvedených číselných údajů a faktů exaktně odpovědět na otázku, co v posledním roce světové války ohrožovalo habsburskou říši více – zda byla blíže hospodářskému zhroucení, nebo zda byly daleko více vyčerpány její lidské zdroje? Obojí, jak průmysl, zemědělství a doprava, tak dostupný lidský potenciál se v roce 1918 nepochybně ocitly na krajní mezi své využitelnosti, přesto se přikláním více k druhé variantě. Lidský faktor měl pro průběžný chod a konečný výsledek války nesporně větší a zásadnější význam, pro což mluví po mém soudu vícero důvodů. 1) I když vezmeme v úvahu, že se armádě nasazením většího počtu účinnějších zbraní podařilo ušetřit část vojáků v poli, vyžádaly si rozsáhlé organizační změny a nebývalé nabobtnání obslužného aparátu armády ohromného množství vojáků při službě v zázemí. 2) I když se v průběhu války snižoval počet padlých a mnoho raněných a nemocných se podařilo vrátit zpátky do služby, armádě působilo velké nesnáze nahrazovat úbytek aktivních vojáků odvodem nejmladších a nejstarších ročníků, nebo opakovaně pročešávat ročníky dříve zneschopněných mužů a přetahovat se s hospodářskými podniky a institucemi o dělníky, předtím zproštěné vojenské služby. 3) Zvyšující se fyzická a psychická náročnost vojenské služby byly násobeny nejen protahováním války, nýbrž také nesmírnou zátěží vojáků v době materiálových bitev, nedostačující a nepravdělnou stravou a přirozeně též nevyhovujícím odpočinkem. Přesto dokázala rakousko-uherská armáda až do října 1918 držet své pozice na všech frontách. 4) Armáda začala od prvního roku války oceňovat význam ekonomického faktoru pro její zdárné vedení, proto považovala za nezbytné zajišťovat co nejvyšší výrobu a přepravu zbraní a proviantu patřičným počtem pracovních sil, ať už přímým uvolněním vojensky schopných mužů ze služby v armádě (načas či nastálo) nebo nasazením náhradních sil (žen, válečných zajatců). Armáda si podržela po celou dobu války kontrolu jak nad personálním doplňováním svých branných sil tak i nad rozmístěním pracovních sil v hospodářství. 5) Mimoto byl velký vliv vojáků na personální situaci a výkonnost válečného průmyslu umocněn tím, že na základě zákona o válečných úkonech a dalších nařízení podle mimořádného § 14 dozírali vojenští velitelé také nad chodem a personálem všech podobně důležitých továren. 6) Celkem vzato byl význam lidských zdrojů pro chod a výsledek války rozhodující, teprve jejich téměř krajní vyčerpání fyzické a morální na závěr čtvrtého válečného roku 1917/18 negativně ovlivnilo hospodářskou sféru; hospodářské vyčerpání habsburské monarchie bylo v podstatě odvozeno od téměř úplného vyčerpání lidských sil.

Literatura

- Allgemeines Verwaltungsarchiv Sien, Nachlaß Richard Riedl, Karton 46: General E. Klose, Deckung des personellen Bedarfes.
- Gratz, G. – Schüller, R. [1930]. *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien.
- Gruber, J. [1918]. Účinky světové války na populaci a nové návrhy populacionistické. *Obzor národohospodářský*, roč. XXIII.
- Handbuch der Geschichte Österreichs u. seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn, bearb. M. Uhlirz, Bd. III. [1939]. Graz, Wien, Leipzig.
- Hötzendorf, Conrad von. F. [1921]. *Aus meiner Dienstzeit*. Bd. I. Wien, Berlin, Leipzig, München.
- Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk [2006]. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum.
- Jindra, Zdeněk [1984]. *První světová válka*. Praha: SPN.
- Jindra, Zdeněk [2006]. České země ve válečném hospodářství. In: Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk [2006]. *Dějiny hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*. Praha: Karolinum.
- Kerchnawe, H. [1932]. Die unzureichende Kriegsrüstung der Mittelmächte. *Militärwissensch Mitteilungen*. Bd. 63. Wien.
- Kiszling, R. [1934]. Die Entwicklung der österrung. Wehrmacht seit der Annexionskrise 1908. *Berliner Monatshefte*, Jg. XII.
- Klose, E. [b.r.]. Deckung des personellen Bedarfes, AVA Wien, Nachlaß R. Riedl, Karton 46.
- Kučera, R. [2013]. *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*. Praha: NLN.
- Netušil, F. J. [1923]. Vývoj obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech válečných. *Antropologie. Časopis věnovaný fyzické antropologii, nauce o plemenech, demografii*. Roč. I.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, bd. I., Bd. VII. [1930; 1938]. Wien.
- Pistor, E. [1915]. *Die Volkswirtschaft Österreich-Ungarns und die Verständigung mit Deutschland*. Berlin.
- Plaschka, R. G. – Haselsteiner, H. – Suppna, A. [1974]. *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand u. Umsturz 1918*, Bd. I. Wien.
- Rauchberg, H. [1912]. *Österreichische Bürgerkunde*. 2. Aufl. Wien.
- Rostunov, I. I. (ed.) [1975]. *Istorija pervoj mirovoj vojny*. Moskva.
- Schubert, F. [1932]. Haben Rüstungen den Weltkrieg verursacht? *Militärwissensch. Mitteilungen*, Jg. 63. Wien.
- Wegs, R. J. [1979]. *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918*. Wien.
- Winkler, W. [1930]. *Die Einkommensverschiebungen in Österreich während des Weltkrieges*. Wien.
- Wittich, A. von [1932]. Die Rüstungen Österreich-Ungarns 1866–1914. *Berliner Monatshefte*, Jg. 10, Berlin.

Prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc. (nar. 1931) vyučoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obecné dějiny novověku. V roce 1990 inicioval založení katedry, nyní Ústavu hospodářských a sociálních dějin. Specializuje se na hospodářský vývoj střední Evropy ve 2. polovině 19. století, zejména na problematiku zbrojních koncernů a dějin bankovníctví, a na první světovou válku. K jeho stěžejním pracím patří První světová válka (1984), Když Krupp byl „dělovým králem“ (2009), Der Bahnbrecher des Stahl- u. Eisenbahnzeitalters. Fa Krupp 1811–90er Jahre des 19. Jh. (2013). Významný je jeho podíl na kolektivních monografiích, například na Dějinách bankovníctví v českých zemích (1999), nejnověji na Dějinách hospodářství českých zemí od počátků industrializace do konce habsburské monarchie (2006, 2. vyd. 2014) s Ivanem Jakubcem.